

mogao u potpunosti zadovoljiti zahtevima savremenog frontalnog rata, pogotovu u jednoj armiji koja je za vrlo kratko vreme bila popunjena velikim brojem mladih, neobučениh boraca i novim raznovrsnim teškim naoružanjem. Pojavio se i čitav niz problema u pogledu snabdevanja oružjem, municijom i životnim potrebama, koji su nastali usled naglog omasovljenja i preoružanja Armije, što je imalo uticaj na pokretljivost i manevarsku sposobnost jedinica. Najzad, dejstva su znatno otežavale i nepovoljne vremenske prilike (niska temperatura i dubok sneg) naročito u januaru, u planinskim predelima. Pa ipak je Jugoslovenska armija u ovom periodu izvršila svoj zadatak i krajem zime bila spremna za veliku prolećnu ofanzivu radi definitivnog slamanja neprijateljskog otpora.

II

RAD AVNOJ-a i NACIONALNOG KOMITETA OD OSLOBOĐENJA BEOGRADA DO OBRAZOVANJA PRIVREMENE VLADE

Sporazum Tito — Subašić od 2. novembra — Posle sporazuma Tito — Subašić zapadni saveznici su nastojali da se obrazuje zajednička vlada od predstavnika emigrantske vlade i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Četvrtog oktobra je Čerčil uputio maršalu Titu telegram u kome se žali da »nije učinjen progres ka obrazovanju jedinstvene vlade, koju bi vlada Veličanstva mogla zvanično priznati«. ³¹ Na sastanku u Moskvi 9. oktobra, deleći interesne sfere, ³² Čerčil i Staljin su se sporazumeli da se što pre obrazuje jedinstvena vlada u Jugoslaviji, i da u tom smislu upute poruku maršalu Titu i dr Ivanu Subašiću.

Pregovori između Nacionalnog komiteta i Šubašića o formiranju jedinstvene vlade vođeni su u Beogradu i završeni sporazumom 2. novembra. Utvrđeno je da jedinstvena vlada za svoj rad do prolećnih izbora za konstituantu, kada će narod izraziti svoju volju u pogledu državnog uređenja, odgovara AVNOJ-u i da kralj Petar svoju vlast prenese na kraljevsko namesništvo (koje će predložiti Nacionalni komitet). Šesnaestog decembra Subašić je na sednici obavestio emigrantsku vladu o postignutom sporazumu i o saglasnosti saveznika da priznaju jedinstvenu vladu. ³³

Kralj nije prihvatio sporazum od 2. novembra. On nije priznao AVNOJ kao zakonodavno telo u zemlji, niti je prihvatio predloženu listu namesnika. O tome je izdao i proglaš 11. januara 1945. Istog dana je održao sastanak sa Grolom,

³¹ Istorijisko odeljenje Centralnog komiteta SKJ, inv. br. 6770.

³² Winston S. Churchil, The Second World War, London, 1950, vol. VI, shap. XV, p. 198.

³³ U tom cilju su Ivan Subašić i potpredsednik Nacionalnog komiteta Edvard Kardelj 20. novembra 1944. posetili Moskvu.

Trifunovićem, Gavrilovićem, Krnjevićem i drugim predstavnicima političkih stranaka u emigraciji, ispitujući mogućnosti za stvaranje jedne nove vlade. Za ovo je, preko Čerčila, tražio podršku saveznika, ali ga je Čerčil savetovao da prihvati uslove sporazuma i prizna predložene namesnike. Kralj je 17. januara dao nov predlog, ističući da u principu priznaje sporazum, pod uslovom da svu zakonodavnu vlast vrši vlada u Londonu. Ovim je hteo da izigra sporazum, s obzirom na to da je vlade postavljao i smenjivao on, svojim ukazom. Sedamnaestog januara britanska vlada je odbacila ovaj predlog, podržavajući sporazum Tito — Subašić, pa je na sednici emigrantske vlade od 18. januara odlučeno da se, ukoliko kralj ne prihvati predloženo namesništvo, kraljevska vlast prenese na vladu. Već 22. januara kralj je bio obavešten: ako ne prihvati namesništvo, Čerčil će, uz odobrenje ostalih saveznika, priznati jedinstvenu vladu koja će biti obrazovana na osnovu sporazuma od 2. novembra. Posle uzaludnih pokušaja da smeni vladu Subašića, kralj je pokušao da amandmanima o privremenosti AVNOJ-a kao parlamenta, o kratkoročnosti sporazuma i o delimičnim pravima namesnika unese u sporazum takve ispravke pomoću kojih će biti u stanju da i dalje vodi borbu za interese monarhije. Svi amandmani su odbijeni, pa je kralj 29. januara, potpisivanjem ukaza o prenošenju kraljevske vlasti na namesnike, načelno prihvatio sporazum od 2. novembra, ali je odbijao da prizna one namesnike koje mu je predložio Nacionalni komitet, ističući svoje protivpredloge i izbegavajući na taj način da konačno sankcioniše odredbe sporazuma.

Nacionalni komitet je zauzeo odlučan stav. Svi kraljevi predlozi su odbačeni. Šestog januara upućen je vladi u Londonu telegram u kome se kaže: »Mi odlučno tražimo samo priznanje sporazuma i ništa više. Naša je čvrsta namera da stvorimo privremenu vladu i bez ostvarenja sporazuma.«³⁴ Vlada je iz Londona pozvana u zemlju. Energičan zahtev Nacionalnog komiteta imao je izvanrednog uticaja na kraljevsku vladu u Londonu. Četrnaestog februara, uprkos protestima Krunskog saveta kraljevine Jugoslavije, vlada dr Ivana Subašića je prihvatila poziv i krenula u Beograd.

U međuvremenu saveznici su na konferenciji u Jalti (od 4. do 11. februara) zauzeli jedinstven stav prema pitanju Jugoslavije. Zaključeno je da se Jugoslovenima preporučiti:

1. da sporazum Tito — Subašić stupi odmah na snagu;
2. da članovi Skupštine (poslednje jugoslovensko zakonodavno telo) koji nisu saradivali sa okupatorom mogu biti uključeni u AVNOJ;

³⁴ Arhiv VII k. 37, br. reg. 1—3—2.

3. da zakoni koje donese AVNOJ moraju naknadno biti potvrđeni od Ustavotvorne skupštine.«³⁵

Ovo je bilo suprotno duhu Atlantske povelje, ali je rukovodstvo nove Jugoslavije, u cilju postizanja međunarodnog priznanja, prihvatilo preporuke konferencije u Jalti. »Mi smo se rešili na taj sporazum zbog toga što smo poznavali svoju snagu, što smo znali da je ogromna većina naroda uz nas i da će nas on uvek podržavati kad to zatreba. Osim toga, mi smo imali takvu oružanu silu o čijoj snazi naši protivnici nisu mogli ni slutiti, a kralj i njegova vlada nisu imali ništa.«³⁶

Rad Nacionalnog komiteta na sređivanju prilika u zemlji — Posle oslobođenja Beograda, pred organima državnih uprava stajali su novi zadaci. Trebalo je pri Nacionalnom komitetu organizovati organe državne uprave; stvoriti narodnu vlast u novooslobođenim krajevima, gde je ona, zbog izuzetno teških prilika, bila najslabije razvijena; preduzeti mere za oživljavanje privrednog života i organizovati privredu na novim temeljima; mobilisati stanovništvo oslobođenih područja za rad na obnovi zemlje i za borbu protiv subverzivne delatnosti neprijatelja; uspostaviti normalan javni i društveni život u zemlji.

Nacionalni komitet i Predsedništvo AVNOJ-a doneli su niz značajnih odluka. Tako je, početkom novembra, doneta odluka o stavljanju na raspolaganje svih državnih službenika, s tim da produže rad do daljeg rešenja. Službenici koje su okupatorske vlasti otpustile bili su dužni da se u određenom roku jave nadležnim organima. Na oslobođenim delovima Srbije, Makedonije, Vojvodine, Kosova i Metohije trebalo je izvršiti dopunske izbore za narodne odbore opština i srezova. U novembru je Predsedništvo ASNOS-a donelo odluku o ustrojstvu narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa vlasti demokratske Srbije. Sem toga, u periodu od dva meseca (novembar—decembar), AVNOJ i Nacionalni komitet doneli su više značajnih odluka: o amnestiji lica koja su učestvovala u kvislinškim formacijama; o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile; o ukidanju svih kvislinških organizacija; o ukidanju i stavljanju van snage svih pravnih propisa donesenih od okupatora. Istovremeno je struktura narodne vlasti i organa državne uprave bila prilagođena novim zahtevima; pri Nacionalnom komitetu ukinuta su neka poverništva,

³⁵ Edvard Stetinius, Rooswelt and the Russians — The Jalta conference, Newyork, 1949, p 262—263. Citirano prema prevodu u Spoljno-Političkoj dokumentaciji za decembar 1949, str. 1188.

³⁶ V kongres KPJ, stenografske beleške, Beograd, 1949, str. 98.

ostala su podeljena ili proširena, ili su pak formirana nova. Na sednici Nacionalnog komiteta od 1. do 3. februara 1945. donete su odluke o osnivanju Vrhovnog suda i o ustrojstvu i nadležnosti Javnog tužilaštva DFJ, a izabran je i Zakonodavni odbor Predsedništva AVNOJ-a.

U tim izvanredno teškim prilikama narodna vlast se brinula i o socijalnoj zaštiti stanovništva. U samoj Srbiji nalazilo se tada oko 300.000 izbeglica. Stotine hiljada ljudi ostalo je bez krova, a desetine hiljada dece bilo je nezbrinuto. Epidemije i razne bolesti harale su u narodu. Već početkom novembra na teritoriji oslobođene Srbije organizovani su dečji domovi za nezbrinutu decu, preduzete su preventivne mere protiv zaraznih bolesti, skupljani su hrana, građevinski materijal, lekovi i odeća za stanovništvo ugroženih krajeva. Sedamnaestog novembra doneta je odluka o davanju pomoći invalidima i porodicama poginulih partizana, interniraca i drugih žrtava okupatora. Sredinom novembra u Beogradu je obrazovan Ured za osiguranje radnika. Nacionalni komitet je doneo i odluku o isplaćivanju prinadležnosti službenicima i radnicima za mesec novembar. Novim platnim sistemom radnika i službenika izbrisane su velike razlike između najviših i najnižih plata, izjednačena je plata muškaraca i žena za isti rad i ukinut je neplaćeni rad dece i maloletnika. Početkom februara 1945. AVNOJ je doneo odluku da Povereništvo za socijalnu politiku i Nacionalni komitet vrše nadzor nad svim ustanovama socijalnog staranja, čime počinju da se rešavaju pitanja iz oblasti socijalne politike koja su ostala kao nasleđe prošlosti.

Značajni su takođe naponi narodne vlasti u pogledu prosvetavanja i kulturnog uzdizanja stanovništva. Vršene su pripreme za rad škola i raznih kulturnih ustanova, organizovani su analfabetski tečajevi, narodni univerziteti, pozorišta itd. Osnovana su udruženja književnika i umetnika, obrazovane su komisije za obnovu srednjih škola i univerziteta, a već 1. januara 1945. počeo je da radi Državni izdavački zavod.

Rad masovnih organizacija, koje su već imale veliko iskustvo, znatno je pojačan i unapređen. Održavane su opštinske, sreske, oblasne i pokrajinske skupštine, a takođe i republički kongresi JNOF-a, AFŽ-a i organizacija antifašističke omladine. Te organizacije su mobilisale za ciljeve NOP-a sve demokratske i slobodoljubive snage zemlje. Dvadeset četvrtog januara 1945. održana je Prva opšta zemaljska konferencija sindikata Jugoslavije, čije su odluke imale izuzetno značajno političko dejstvo.

Naročito su ulagani veliki naponi u normalizovanje i oživljavanje privrede. Najpre su rešavani najnužniji problemi obezbeđenja stanovništva ishranom i ogrevom, podizanje poru-

šenih naselja, opravka električnih i vodovodnih instalacija po gradovima, organizovanje gradskog saobraćaja i transportne službe uopšte, pripreme za zasejavanje zemljišta zimskim usevima. Počela je obnova radionica, preduzeća, fabrika, rudnika itd. Preduzimane su mere za organizaciju privrednog aparata. Četrnaestog decembra je osnovan Privredni savet pri Nacionalnom komitetu, a 22-og počeo je da radi Državni statistički ured. Osnovane su i Uprava za proizvodnju i raspodelu uglja i Državna uprava narodnih dobara. Pored toga donet je još niz odluka: o prelazu svih novčanih papira u državne ruke, o privremenom upravljanju bankama, o razrezivanju i plaćanju poreza. Dakle, trebalo je, pored vojničke pobeđe nad okupatorima i političke pobeđe nad profašističkim i reakcionarnim snagama u zemlji i njihovim pokroviteljima u inostranstvu, postići još i ekonomsku pobeđu nad privrednim rasulom zemlje i pobeđu nad onim snagama reakcije koje su borbu protiv narodne vlasti nastojale da prenesu na područje privrede.

Obrazovanje Privremene narodne vlade Posle dugog kolebanja, kralj je, na intervenciju britanske vlade, 2. marta potpisao ukaz o namesništvu, u koje

su imenovani dr Srđan Budisavljević, dr Ante Mandić i inženjer Dušan Sernec. Petog marta, u dvorani Narodne skupštine, u prisustvu članova kraljevske vlade, Nacionalnog komiteta i Predsedništva AVNOJ-a, namesnici su položili zakletvu. Istog dana, pošto je izvršio zadatke u duhu sporazuma, kabinet dr Ivana Šubašića je podneo ostavku kraljevskim namesnicima. Ostavku je podneo i Nacionalni komitet, pa je 6. marta, na predlog Predsedništva AVNOJ-a, kraljevsko namesništvo poverilo mandat za sastav jedinstvene vlade maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu. Sutradan, 7. marta, maršal Tito je obrazovao Privremenu narodnu vladu. Za predsednika vlade i ministra narodne odbrane imenovan je Josip Broz Tito, a za ministra inostranih poslova dr Ivan Šubašić. U vladu su ušli, kao potpredsednici, Milan Grol i Edvard Kardelj. Od ministara kraljevske vlade u vladu su ušli Jura Sutej (ministar bez portfelja), Stevan Vukosavljević (ministar za kolonizaciju), dr Drago Marušić (ministar pošta, telegrafa i telefona) i Sava Kosanović (ministar informacija). Predsedništvo vlade i većina ministarskih resora (22) povereni su ranijim članovima Nacionalnog komiteta.

i Devetog marta je Privremena narodna vlada izdala Proglas u kome je istakla da je njen glavni cilj borba za konačno oslobođenje zemlje. Vlada je iznela svoj program: jačanje oružanih snaga i oslobođenje celokupne jugoslovenske etničke teritorije — dakle, i onih delova koji su posle prvog svetskog

rata ostali van granica Jugoslavije. Istaknuta je potreba da se što pre reše i ova važna pitanja: agrarna reforma, kolonizacija dugovi radnika i seljaka, socijalno osiguranje — naročito zbrinjavanje ratne siročadi i uopšte žrtava fašizma. Vlada će u svome radu polaziti od demokratskih tekovina izvojevanih u toku rata, a izraženih u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a

Obrazovanjem jedinstvene vlade nisu učinjene nikakve koncesije ostacima buržoazije u Jugoslaviji, iako su zapadni saveznici u tom smislu vršili veliki pritisak.

Ohrabreni podrškom međunarodne reakcije, predstavnici ranije kraljevske vlade otvoreno su ometali napore Privremene narodne vlade na sređivanju stanja u zemlji. Već 11. marta je Dragoljub Jovanović istupio sa svojom teorijom da je Jugoslovenska armija donela samo nacionalnu slobodu, da njena borba nije bitno uticala na političke, privredne i socijalne promene u našoj zemlji. Neposredno posle deklaracije vlade o narednim zadacima, Milan Grol je dao izjavu o »neraskidivoj vezi Morave i Vardara« i na taj način negirao federativno uređenje nove Jugoslavije i nacionalna prava Makedonaca. To je, u suštini, bio početak neprijateljske delatnosti predstavnika ranije kraljevske vlade u Privremenoj narodnoj vladi.

Saveznici su odmah priznali Privremenu narodnu vladu: 12. marta je stigao u Beograd engleski ambasador, a 24. marta i ambasador SSSR; krajem meseca naimenovan je ambasador SAD. Komitet oslobođenja Francuske, s obzirom na to da Francuska još nije imala jedinstvenu vladu, imenovao je u Beogradu vojnu misiju. Postepeno, vladu maršala Tita priznale su sve savezničke i neutralne zemlje, sem Portugalije.

Dvadeset četvrtog marta je potpisan sporazum između Privremene narodne vlade i predstavnika Unre o pomoći Jugoslaviji; predviđeno je snabdevanje Jugoslavije hranom, Jekovima, obućom i odećom, kao i sredstvima za obnovu poljoprivrede, industrije i saobraćaja, s tim da raspodelu pomoći vrše predstavnici jugoslovenske vlade uz učešće predstavnika Unre kao posmatrača.

Od 6. do 16. aprila jugoslovenska delegacija, sa predsednikom vlade na čelu, vodila je pregovore sa vladom Sovjetskog Saveza. Obe vlade su potpisale ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji.

Na sastanku Ministarskog saveta 28. aprila doneta je odluka o priznanju albanske vlade i uspostavljanju diplomatskih odnosa sa Albanijom. Na istoj sednici priznata je nezavisnost Sirije i Libana, s kojima su nešto kasnije uspostavljeni diplomatski odnosi. Početkom maja uspostavljeni su diplomatski odnosi sa Bugarskom, a zatim sa Rumunijom.

III

ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE JUGOSLAVIJE

Shodno ratnim ciljevima postavljenim na konferencijama u Teheranu (od 28. novembra do 1. decembra 1943) i Jalti (4—12. februara 1945), saveznici su u prvim mesecima 1945, koncentričnim i neprekidnim udarima na znatno oslabljene nemačke snage, prodrli na teritoriju Trećeg Rajha. Sem toga, neprekidnim napadima, saveznička avijacija podrivala je moral nemačkog stanovništva, slabila njegov ratni potencijal, i nemačkoj armiji znatno otežavala izvršenje operativno-strategijskih zadataka u tom periodu.

Najveće uspehe postigla je Crvena armija. Već 12. januara su I ukrajinski i I beloruski front počeli ofanzivu sa mostobrana na Visli (kod Sandroniježa i Baranova); nešto kasnije, 14. januara, II i III beloruski front preduzeli su ofanzivu prema Istočnoj Pruskoj, dok su IV, II i III ukrajinski front nastavili operacije u Cehoslovačkoj i Mađarskoj. Brzo napredujući, Crvena armija je zauzela Varšavu (17. januara), Lod (19. januara), Elbing (10. februara), Budimpeštu (13. februara), Opeln i Poznanj (24. februara), oslobodila celu Poljsku i izbila na Odru. Već 12. marta zauzela je Kistrin i na levoj obali Odre obrazovala mostobran za dalje operacije prema Berlinu, od koga je bila udaljena oko 100 km. Sredinom marta Crvena armija se nalazila na liniji Odra (na njenoj levoj obali imala je nekoliko mostobrana) — Slovačke rudne planine — Estergom — Blatno jezero — Drava. Ne prekidajući ofanzivu, ona je vršila pripreme za nanošenje odlučujućeg udara — glavnim snagama prema Berlinu a pomoćnim prema Pragu i Beču.

U toku zime 1944/45. anglo-američke snage su ojačane, tako da je u proleće 1945. na zapadnom frontu bilo oko 87 divizija (ukupno oko 4.000.000 vojnika i 14.000 aviona). Usled udara koji im je nanela nemačka protivofanziva u Ardenima decembra 1944, one su bile prinuđene da odgode ofanzivu za šest nedelja. Početkom 1945. izvodile su ofanzivne operacije sa ograničenim ciljem, tj. radi izbijanja na Rajnu. Veće uspehe